

ІСТОРІЯ

УДК 94:316.323.3(37)

Олег Петrenchко
(Дрогобич)

КУЛЬТ ІМПЕРАТОРА НА ТЕРИТОРІЇ ПОНТУ ПЕРІОДУ ПРИНЦИПАТУ

У статті зазначається, що храми провінційного культу римського імператора були в Амасії та Неокесарії. Висловлюється думка щодо ймовірності того, що Збори для святкування імператорського культу з центром у цих містах з часом об'єдналися, і були утворені одні великі Збори для усього Понту, з центром у Неокесарії, а культ римського імператора вшановували й у інших містах Понту і, можливо, у сільських районах.

Ключові слова: принципат, культ імператора, храм, Понт.

Постановка проблеми. У Римі завжди був тісний зв'язок між релігією та політикою. З переходом до принципату контроль держави за справами релігії ще більше посилюється. Імператори усвідомлювали значення релігії для ідеологічного обґрунтування нового режиму. Духовний зв'язок між принцепсом та підданими значною мірою забезпечувався на основі культу імператора, що став важливою складовою римської релігії доби принципату.

Останнім часом зростає зацікавленість до різних аспектів розвитку культу імператора, зокрема: поклоніння чинним та померлим принцепсам, особливості культу у Римі та провінціях, на Заході та на Сході, культ імператора у римлян і різних груп неримського населення, у місті та на селі. Культ римського імператора у грецьких містах Малої Азії став об'єктом дослідження монографії С. Прайса "Rituals and Power". На думку автора, імператорський культ, поряд з політикою та дипломатією, забезпечив існування Римської імперії [18, р.248]. Ґрунтовне дослідження Б. Буррелл присвячене інституту "неокорії", що пов'язаний із вшануванням імператора у східних провінціях Римської імперії. На думку автора, обмеженість феномену "неокорії" окремими провінціями Сходу зумовлена рядом факторів, зокрема відмінністю міської та провінційної організації на Сході та на Заході [10, р.372-373]. Ф. Харленд розглядає місце культу імператора у соціальному та релігійному житті міст ранньої Римської імперії на прикладі Ефесу. Автор вважає, що не потрібно акцентувати виключно на політичному аспекті культу імператора, нехтуючи його релігійною складовою, адже "у культовій практиці імператори вважалися богами" [13, р.328].

Не зважаючи на значну увагу сучасних дослідників, імператорський культ залишається однією з найбільш контроверсійних проблем у сучасному антикознавстві. Аналіз культу римського імператора у тій чи тій провінції дозволяє глибше зрозуміти як природу самого культу, так і взаємини між провінційними містами та імперським центром. Це зумовлює **актуальність** теми даного дослідження.

Мета дослідження – з'ясувати особливості культу імператора на території Понту періоду принципату. Для реалізації поставленої мети будуть вирішуватися такі **завдання**:

- з'ясувати наявність у Понті Зборів для святкування імператорського культу;
- дослідити поширення культу римського імператора на території Понту.

Виклад матеріалу. Запровадження у провінціях культу римського імператора стало важливим елементом становлення системи принципату. Імператорський культ дозволяв провінціалам засвідчити лояльність до Римської держави і, водночас, підкреслював їх прихильність до чинного принцепса. Епітети *Σωτήρ* (Спаситель), *Κτίστης* (Засновник) – стають атрибутами імені імператора. Мешканці Амісуса, що на півночі Понту, серед яких були римські громадяни, називають імператора Августа богом, сином бога, спасителем та засновником: *Αὐτοκράτορα Καίσαρα | θεοῦ υἱὸν θεὸν Σεβαστὸν | ὁ δῆμος ὁ Ἀμισσηῶν καὶ οἱ | συμπολιτεὺς[μενοὶ] Ρωμαῖοι || τὸν ἑατῶν σωτ[ῆ]ρα καὶ κτίστ[η]ν* (IGR IV, 314).

Закономірно, що процес поклоніння римському імператору було започатковано на Сході, де культ чинного правителя опирався на прецеденти класичної доби. Уже в V ст. до н. е. божественні почесті за життя отримав на Самосі спартанський полководець Лісандр (Plut., Lys. 18). Такий культ міг зникнути одразу після смерті обожненого, але міг зберігатися тривалий час, як це було у випадку з Тітом Квінктієм Фламініном. Халкідяни вшановували його протягом століть (Plut., Flam. 16-17). Жителі елліністичних царств звикли звертатися до своїх правителів, як до богів: спаситель, благодійник (*εὐεργέτης*) чи пан (*κύριος* і *δεσπότης*) [19, р.20]. Грецьке *κύριος* було еквівалентом латинського *dominus*. Вшанування могло обмежуватися окремим містом, а могло бути поширеним на значній території, як це було в елліністичних імперіях діадохів.

У античних містах Причорномор'я, захищених Мітрідатом VI Євпатором від варварської загрози, поширюються культури, пов'язані із вшануванням його як нового Діоніса і Геракла. Згодом, успішні дії Мітрідата проти римлян надихнули пергамців на помпезне вшанування царя. Опис Плутархом цієї церемонії (Plut., Sulla 11) дав Є. Молеву підстави трактувати її як апофеоз Мітрідата [5, с.49, 67]. Коли контроль над Малою Азією перебрали римляни, тут поширюється культ римських намісників. Вівтар римському посадовцю знайдено на території Понту у Зелі, що на південний-схід від Амасії [18, р. 43].

Понт – північно-східний регіон Малої Азії, площею близько 12225 кв. км та 1 млн. чол. населення на час приходу туди римлян [2, с.30]. Царство Понт було засноване Мітрідатом I у 302 р. до н. е. Після перемоги Риму над Мітрідатом VI Євпатором (63 р. до н. е.) Понт було обернено на провінцію і приєднано до Віфінії. У 40 р. до н. е. Антоній відновив на більшій частині території Понту залежне від Риму царство, передавши там владу Полемону та його спадкоємцям (*Pontus Polemoniacus*). Згодом, у 2 чи 3 р. до н. е., частина території Понту увійшла до складу римської провінції Галатії (*Pontus Galaticus*). У 64/65 р. н. е. царство Понт було остаточно ліквідоване, а його територія стала римською провінцією [9, р.444; 21, р.570-571]. У 135 р. імператор Адріан провів реорганізацію Малої Азії, в ході якої було змінено статус Віфінії і Понту, з сенаторської провінції на імператорську.

Імператорський культ починався як поєднання культу Октавіана і Роми. У грекомовних провінціях Малої Азії культ імператора об'єднувався з культурами місцевих богів-покровителів. Таким чином, запровадження імператорського культу не супроводжувалося утисками культів традиційних богів. Ототожнення імператора з конкретним божеством посилювало популярність того чи іншого традиційного культу, який було важко відокремити від поклоніння імператору [11, р.137]. Жрець культу імператора міг одночасно бути і жерцем місцевого бога, наприклад, Діоніса [1, с.87-88]. У Малій Азії було поширеним ототожнення імператора із Зевсом, Геліосом, Діонісом [17, р.86]. Зображення богів на монетах, зокрема Зевса і Тіхе, підкреслювало, що імператор перебуває під опікою богів [19, р.33]. Зі Сходу ритуал вшанування імператора проникає на латинський Захід, подекуди повністю наслідуючи встановлену греками процедуру [12, р.513].

У Малій Азії римляни толерантно ставилися не тільки до традиційних, але і до нових культів, таких як культ Мітри чи Юпітера Доліхена. З цього ряду випадають прихильники християнства, які зазнавали переслідувань провінційної адміністрації. Особливості природи культу імператора можна з'ясувати, розглядаючи його роль на різних етапах переслідування християн [16, р.XV].

У цьому контексті важливою є інформація щодо переслідування християн у провінції "Віфінія і Понт" у добу Ранньої імперії. На початку II ст. н. е. імператор Траян призначив туди легатом Плінія Молодшого. Серед християн цієї провінції були люди різного віку, стану, статі та навіть римські громадяни. Розпочавши судові розслідування, Пліній вагається: чи брати до уваги вік оскаржених; чи милувати тих, хто покаявся; карати християн лише за те, що вони християни, чи за злочини, із цим пов'язані. Сумніви змушують його звернутися за роз'ясненнями до імператора (Plin., Ep. X, 96, 1-24; 9). Імператор відповів, що єдиного правила у таких справах не може бути. Вишукувати християн не потрібно, але якщо на них є донос і вони будуть викриті, то треба покарати.

Тих, хто заперечить (*negaverit*), що вони християни, – помилувати. При цьому імператор заборонив брати до уваги анонімні доноси. Ця заборона стосувалася не лише доносів на християн: “анонімні ж доноси не брати до уваги щодо жодного звинувачення” (*Sine auctore vero propositi libelli nullo crimine locum habere debent*) (Plin., Ep. X, 97). Так з’явився перший відомий нам закон проти християн, причому у формі рескрипту. Тому він залишався чинним і після смерті Траяна, без необхідності його повторення.

Ключовим моментом переслідування християн була їх відмова визнавати божественну природу імператора. Од часу імператора Траяна, звинувачені у приналежності до сповідання християнства мали тільки одну можливість уникнути покарання: довести, що вони не християни. Для цього потрібно було помолитися богам і скласти жертви перед їхніми статуями (*simulacra*), скласти жертви перед зображенням (*imago*) імператора і, нарешті, лихословити (*maledico*) на Христа (Plin., Ep. X, 96, 5).

Ймовірно, через несприйняття культу імператора християн могли звинувачувати на підставі закону про образі величі римського народу, як про це говорить Тертуліан (*Sic et circa maiestatem imperatoris infamamur*) (Tert., Ad Scapul. II, 5). Він вказує, що проти християн висувається звинувачення не в якомусь злочині, а просто в імені (*sed nominis dirigi*) (Tert., Ad nat. I, 3, 1).

Од часу Олександра Македонського важлива роль у суспільно-політичному житті на території колишньої імперії Ахеменідів належала містам. Римляни ще у добу Республіки намагалися перетворити міста в опору їхньої могутності та панування на Сході. Міста Понту-Віфінії отримали свою цивільну організацію за *lex Pompeia* (55 р. до н. е.) [15], про що говорить Страбон (Strab., XII, 3, 1). Однак ці принципи порушив Антоній. Август повернувся до порядку, запровадженого Помпеєм. У Віфінії і Понті дрібні династи втратили свої володіння, за їх рахунок були розширені міські території [4, с.485]. Такої політики дотримувалися і наступні імператори. М. Максимова вірно зазначає, що римська політика в Понті, як і в цілому на Сході, базувалася на негласному союзі між Римом і вищими прошарками населення грецьких міст колишнього Понтійського царства [3, с.290-291]. Міста Понту отримували деякі привілеї, наприклад, право карбувати срібну монету [7, с.75; 24, р. XIV]. Міста більшою мірою зазнавали впливу процесу романізації, яка була важливим елементом провінційної політики Риму і проходила паралельно з урбанізацією.

Організація управління у містах Понту-Віфінії мала певні особливості. У деяких з них, окрім звичайних магістратів, були *politographoi*, які вносили у список громадян нових осіб, і *boulographoi*, що реєстрували нових членів міської ради. Така практика зрідка зустрічається за межами Понту-Віфінії [20, р.107]. Є достатньо свідчень того, що деякі міста Понту асоціювали себе з *Koiva*, загальними Зборами, які формувалися у провінціях (на Заході *Concilia*) для святкування культу імператора. Але остаточно не з’ясовано, чи були одні великі Збори для усього Понту, чи існувало декілька окремих Зборів [10, р.205]. Можливо, після утворення *Pontus Galaticus*, розташовані на цій території міста утворили *Koivon* з центром у Амасії. Коли *Pontus Polemoniacus* став частиною Римської держави, там було утворене нове *Koivon* з центром у Неокесарії. Згодом, можливо, ці *Koiva* злилися в одне і монети з легендою *Koivon Pontou* карбувалися у Неокесарії [22, р.25-26]. Обидва згадані міські центри – Неокесарія (*Νεοκαισάρεια*) та Амасія (*Αμάσεια*) – на монетах проголошували себе “*νεωκόρος*”, що засвідчувало наявність в них храму для провінційного культу римського імператора.

Храм з чотирма колонами зображено на монетах часу Марка Аврелія, з легендою “*KOINON PONTON*”, та Септімія Севера, з легендою “*KOI PON NEOKAIC MHTPO*” [23, р.18; 24, р.32]. Характерною рисою монет Неокесарії було зображення імператорських бюстів, які, ймовірно, були встановлені у місцевому храмі зі статуями Діоскурів. Звичай встановлення імператорських бюстів у храмах має безпосередню аналогію з тим, що традиційні боги у Малій Азії були також представлені у цій формі у своїх храмах [18, р.181]. Щодо кількості міст, об’єднаних Зборами, до яких належала Неокесарія, можна

висловити деякі припущення. Зокрема, монета часу Септімія Севера з легендою “KOIN PON NEO-KAI MHTRON” (Неокесарія, метрополія зборів Понту), як вважає Б. Баррелл, містить на реверсі зображення міської богині Неокесарії в оточенні п’яти інших схожих богинь (є й інший варіант прочитання та інтерпретації цієї легенди) [24, р.32]. Мабуть, як мінімум шість міст були об’єднані в Зборах разом із Неокесарією. Перший неокорат, ймовірно, Неокесарія отримала за Траяна, другий – за Олександра Севера, у 226 – 227 рр. З нагоди другого неокорату карбуються монети із зображенням двох храмів [10, р. 206, 208, pl. 33, fig. 163-164].

Ще одним містом, яке вживало титул “метрополія” і претендувало на першість у Понті, була Амасія. Вона отримала неокорат за Марка Аврелія та Луція Вера. З початком правління Марка Аврелія, 161 – 162 рр., пов’язані випуски монет Амасії з титулом “νεωκόρος”. Хронологічно це збігається з більш активним використанням терміну “νεωκόρος” у легендах на монетах Неокесарії [10, р.210].

У інших містах Понту також вшановували культ римського імператора. Відомий напис із Синопи, у якому йдеться про Гая Нумісія, жерця (*sacerdos*) Августа (*C. Numisio S[pr. F.] / Qui. Primo na/varcho, sacer[d.] / imp. Caesaris Aug...*) (ILS 2824).

Римське право передбачало, що земля, на якій було споруджено храм, була священною і залишалася такою навіть тоді, коли саму споруду було зруйновано: *semel autem aede sacra facta etiam diruto aedificio locus sacer manet* (Dig. I, 8, 6, 3). Так само земля, на якій стояв храм імператора, вважалася освяченою для імператора і залишалася такою навіть після руйнування святині. Імператор Траян вказує Плінію, що земля під храмом імператору Клавдію у Прусі, залишається присвяченою його культу, хоч би сам храм був у непридатному стані (*licet collapsa sit, religio eius occupavit solum*) (Plin., Ep. X, 71). З огляду на це можна стверджувати, що вшанування імператора, як у цьому аспекті, так і у цілому, не відрізнялося принципово від вшанування традиційних богів.

Т. Моммзен говорив, що колишнє царство Мітрідата, порівняно із західними областями, зазнало менше впливу еллінізму [6, с.327]. Понт не можна назвати “країною міст”, яких тут було небагато [14, р.155-156]. Більшість сучасних дослідників констатує, що через слабку еллінізацію внутрішніх районів Понту, аж до III ст. н. е. римляни не могли запровадити тут свою культуру та порядки [2, с.186; 8, с.10]. Така точка зору видається перебільшенням. Імператори докладали чималих зусиль до того, щоб внутрішні райони Малої Азії стали органічною частиною Римської імперії. Ведеться інтенсивне будівництво шляхів сполучень, як про це сказано у написі 80 р. н.е.: імператор Тіт та його брат Доміціан, збудували дороги у ряді провінцій (*vias provinciarum straverunt*), зокрема, у Понті (ILS 263). Окрім того, є достатньо підстав припускати, що культ імператора був поширений не тільки у великих приміських полісах Малої Азії, але й у невеликих містечках внутрішніх областей півострова та у сільських поселеннях, де не було відповідних храмів. Відсутність храму імператора не означає відсутність культу імператора. Його могли практикувати не у громадському храмі, а біля вівтаря у приватному помешканні. Овідій розповідає, що у його будинку в Томах є вівтар Августу із зображенням самого імператора та членів імператорського дому. Перед цим вівтарем поет щодня здійснює обкурювання фіміамом зі словами молитви (*cum ture precantia verba*) (Ov., ex Ponto IV, 9, 105-112). У самому Римі, за свідченням Таціта, на час смерті Августа у кожному домі були ті, хто його вшановував, об’єднавшись у певного роду колегії: *cultores Augusti, qui per omnis domos in modum collegiorum habebantur* (Tac., Ann. I. 73). Часто культ імператора у сільській місцевості Малої Азії зводився до встановлення статуї чинного імператора. Така статуя могла бути встановлена як окремою особою, так і усією громадою села [1, с.95].

У сільській місцевості імператорський культ був позбавлений підтексту політичного підлабузництва. Тут не було представників провінційної аристократії, зацікавлених у демонстрації політичної благонадійності імперському центру. Можна припустити, що вшанування імператора у провінційній глибинці було більш щире.

Імператора могли вшановувати разом з іншими богами грецького пантеону. Найбільш популярними у сільській місцевості були Зевс, Аполлон, Діоніс, Деметра, що відігравали роль сільськогосподарських богів та покровителів села, рідше – Геракл *etc.* Грецькі боги у сільських районах Малої Азії, у тому числі й Понті, зберігаючи свої імена, набували туземних рис. Вшановували також туземних богів, наприклад фрігійського бога Мена, якого вважали своїм покровителем мешканці багатьох сіл. Культ римських богів зустрічаються вкрай рідко [1, с. 32, 88, 92, 95, 99].

Отже, храми провінційного культу римського імператора були в Амасії та Неокесарії. Ймовірно, Збори для святкування імператорського культу з центром у цих містах з часом об'єдналися і були утворені одні великі Збори для усього Понту, з центром у Неокесарії. Культ римського імператора вшановували й у інших містах Понту і, ймовірно, у сільських районах.

Література

1. Голубцова Е. С. Идеология и культура сельского населения Малой Азии I – III вв. – М.: Наука, 1977. – 240 с.
2. Голубцова Е. С. Община, племя, народность в античную эпоху. – М.: Наука, 1998. – 253 с.
3. Максимова М. И. Античные города Юго-Восточного Причерноморья: Синопа. Амас. Трапезунт. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1956. – 472 с.
4. Машкин Н. А. Принципат Августа: происхождение и социальная сущность. – М.; Л.: АН СССР, 1949. – 688 с.
5. Молев Е. А. Властитель Понта. – Нижний Новгород: Изд-во Нижегородского ун-та, 1995. – 144 с.
6. Моммзен Т. История Рима. Т. 5: Провинции от Цезаря до Диоклетиана. – М.: Фолио, 2002. – 749 с.
7. Панфилова С. В. Серебряные монеты римского Амаса из собрания Одесского музея // Нумизматика античного Причерноморья. Сборник научных трудов. – Киев: Наукова думка, 1982. – С. 75-79.
8. Сапрыкин С. Ю. Понтийское царство: Государство греков и варваров в Причерноморье. – М.: Наука, 1996. – 348 с.
9. Barrett A. A. Polemo II of Pontus and M. Antonius Polemo // *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte.* – 1978. – Vol. 27. № 3. – P. 437-448.
10. Burrell V. Neokoroi: Greek cities and Roman Emperors. *Cincinnati Classical Studies, New Series Volume IX.* – Leiden: Brill, 2004. – xviii, 422 p.
11. Dignas B. Economy of the sacred in Hellenistic and Roman Asia Minor. – Oxford; New York: Oxford University Press, 2002. – xiii, 364 p.
12. Fishwick D. The Imperial Cult in the Latin West : Studies in the Ruler Cult of the Western Provinces of the Roman Empire / Duncan Fishwick. – Leiden : Brill, 1991. – Vol. II.2. – P. 372–626 p.
13. Harland P. A. Honours and Worship: Emperors, Imperial Cults and Associations at Ephesus (first to third centuries C.E.) // *Studies in Religion / Sciences religieuses.* – 1996. – Vol. 25. – P. 319-334.
14. Jones A. H. M. The cities of the Eastern Roman provinces. – Oxford: Clarendon Press, 1998. – xv, 576 p.
15. Marshall A. J. Pompey's organization of Bithynia-Pontus: two neglected texts // *The Journal of Roman Studies.* – 1968. – Vol. 58, Parts 1-2. – P. 103-109.
16. Millar F. Rome, the Greek world, and the East. Vol. 2: Government, society, and culture in the Roman Empire. – Chapel Hill; London: University of North Carolina Press, 2002. – xxxv, 740 p.
17. Price S. R. F. Gods and Emperors: The Greek Language of the Roman Imperial Cult // *The Journal of Hellenic Studies.* – 1984. – Vol. 104. – P. 79-95.
18. Price S. R. F. Rituals and power: The Roman imperial cult in Asia Minor. – Cambridge: Cambridge University Press, 1986. – xxvi, 289 p.
19. Scott K. The imperial cult under Flavians. – New York: Reprint Edition by Arno Press Inc., 1975. – 204 p.
20. Strubbe J. H. M. The Imperial Cult at Pessinous // *The impact of Imperial Rome on religions, ritual and religious life in the Roman Empire / Ed. by L. De Blois, P. Funke, J. Hahn.* – Leiden; Boston: Brill, 2006. – P. 106-121.
21. Thornton M. K. The Enigma of Nero's "Quinquennium": Reputation of Emperor Nero // *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte.* – 1973. – Vol. 22. № 4. – P. 570-582.
22. Waddington W. H. *Recueil général des monnaies grecques d'Asie Mineure.* – Paris: E. Leroux, 1904. – Vol. I. Pt. 1. – 210 p.
23. Weber H. Descriptive catalogue of the collection of Greek coins. Vol. III. Pt. I: Asia: Bosphorus, Colchis, Pontus, Paphlagonia, Bythynia, Mysia, Troas, Aeolis, Lesbos, Ionia, Caria, Lydia. – London: Spink & Son Limited, 1926. – 473 p.
24. Wroth W. W. A catalogue of the Greek coins in the British Museum. Vol. XIII: Pontus, Paphlagonia, Bithynia, and the Kingdom of Bosphorus / Edited by Reginald Stuart Poole. – London: Woodfall and Kinder, 1889. – xlv, 252 p.

Oleh Petrechko

The emperor's cult in Pontus during the period of Principate

The article states that the temples of provincial cult of the Roman emperor in Amaseia and Neokaisareia. It has been suggested on the likelihood that koina, used for celebration of the imperial cult in these cities, eventually merged and have formed one big koinon for all Pontus, centered in Neokaisareia, and the cult of the Roman emperor was worshiped in other cities of Pontus, and probably in rural areas as well.

Keywords: Principate, emperor's cult, temple, Pontus.

Олег Петречко

Культ императора на территории Понта периода принципата

В статье замечается, что храмы провинциального культа римского императора были в Амасии и Неокесарии. Предлагается мысль относительно вероятности того, что Собрания для празднования императорского культа с центром в этих городах со временем объединились, и было создано одно большое Собрание для всего Понта, с центром в Неокесарии, а культ римского императора почитали и в других городах Понта и, возможно, в сельской местности.

Ключевые слова: принципат, культ императора, храм, Понт.